

ВИКОРИСТАННЯ КОГНІТИВНОГО МЕТОДУ ТА АНТРОПОЛОГІЇ ПРИ АНАЛІЗІ ТВОРЧОСТІ Ф. ДОСТОЄВСЬКОГО

УДК 821.161.1 "XIX"

Олена Бистрова, кандидат філологічних наук, доцент
Дрогобицького педагогічного університету
імені Івана Франка,
докторант Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

ВИКОРИСТАННЯ КОГНІТИВНОГО МЕТОДУ ТА АНТРОПОЛОГІЇ ПРИ АНАЛІЗІ ТВОРЧОСТІ Ф. ДОСТОЄВСЬКОГО

Стаття присвячена актуальній літературознавчій проблемі використання антропологічного та когнітивного методів аналізу творчості. У даному дослідженні проведений аналіз твору "Біси" в аспекті теоретичних поглядів Д. Чижевського, який відзначав важливість розуміння саме антропологічного аспекту творчості письменника.

Ключові слова: антропологія, поетика, психологія, афоризм.

Статья посвящена актуальной литературоведческой проблеме использования антропологического и когнитивного методов анализа творчества. В данном исследовании проведен анализ произведения "Бесы" в аспекте теоретических взглядов Д. Чизhevского, который отмечал важность понимания антропологического аспекта творчества писателя.

Ключевые слова: антропологія, поетика, психологія, афоризм.

The article is devoted a study of literature issue of the day of the use of anthropological and когнітивного methods of analysis of creation. In this research the analysis of work is conducted "Demons" in the aspect of theoretical looks of D. Chizhevskogo, which marked importance understanding self of anthropological aspect of creation of writer.

Keywords: anthropology, poetics, psychology, aphorism.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій.
Для Д. Чижевського саме антропологія письменника – вища за психологію. Антропологія відкриває нові перспективи дослідження духовного життя людини, розуміння її у безлічі проявів: "У творчості Достоевського стукотить до свідомості віку, що відірвався від багатовікової філософської традиції, ідея ієрархічності людського буття. Вона відкрилася йому як великому художнику-антропологові (ми навмисне не кажемо "психологові")..." [6, 345].

Митець-антрополог не міг багато уваги приділяти детальному зображенню портретів своїх героїв. Портрет для нього – вторинний. Первинне – душа. Її функціонування, вираження духовних порухів під впливом життєвих перипетій, відгомін їх в очах, у миттєвих змінах виразів обличчя, за якими усвідомлення почуттів, когнітивність душевних зрушень. А в антропологію, як її розумів Чижевський, входить усе. Це наука про людську поведінку або поведінку людини. Сьогодні когнітивна наука стає міждисциплінарною. В її задачі входить і опис або вивчення систем знань, процесів обробки та переробки інформації дослідження загальних принципів організації когнітивних здібностей людини в єдиний ментальний механізм і встановлення взаємозв'язку та взаємодії між ними.

Термін "когнітивний" все більше набирає значення "внутрішній", "ментальний", раніше тлумачився як "пізнавальний" або той, що відноситься до пізнання.

Антропологія за Чижевським – це геніально передбачена міждисциплінарна когнітивна наука. Форми пізнання світу, екологічного середовища здійснюються у формах когніції. Когнітивізм – це нова форма наукового знання, це нова наукова парадигма. Антропологія за Чижевським – це когнітивна психологія, хоча й вона являється лише частиною "когнітивної науки", яка охоплює також штучний інтелект, лінгвістику, нейрофізіологію та філософію розуму [4, 3 – 12].

Дослідження поетики романної прози Достоевського – від ідей до виразу обличчя героїв, від вчинків до задумів перетворення суспільства, від окремих проявів духовного життя до суцільної поліфонії, від секретів окремої особистості до загадковості "народного духу", від байдужості до пейзажних замальовок до звеличення ролі природи, від наскрізного мотиву божевілля до утвердження високого інтелекту. Для Чижевського антропологія, крім розлогого і детального трактування проблеми відчуття й сприймання, повинна спиратися на: а) продуктивне мислення, б) вольове та емоційне життя, в) на проблеми сутності людини, г) на сенс її буття, на її місце у світі, д) на єдність її єства. Антропологія

ВИКОРИСТАННЯ КОГНІТИВНОГО МЕТОДУ ТА АНТРОПОЛОГІЇ ПРИ АНАЛІЗІ ТВОРЧОСТІ Ф. ДОСТОЄВСЬКОГО

повинна враховувати цілісність та єдність людської істоти – глибину, складність і загадковість її буття.

Послугуючись найпростішими “елементами” (матеріальними та психічними), не можна однаково успішно пояснити найскладніші явища людського життя. Буття людини не “одноповерхове”, воно має свою внутрішню проблематику та загадковість...” [6, 343 – 344]. Бачення Чижевським суті антропології як науки міждисциплінарної знаходить сьогодні підтвердження в засадах, як ми вже згадували, когнітивної науки. Поетика романів Достоевського підтверджує продуктивність когнітивного підходу до різних форм функціонування поетичних атомів або, як тепер кажуть, поетикальної парадигми.

До цих форм належать афоризми, фразеологізми, типологічні твердження (максими), авторські ідіоми – тобто всі види паремій. Саме в афористичній мові відбувається процес редукції думок, які пов’язані з різними аспектами функціонування думки, з різними проблемами, науками, ідеями, світобаченням. В афоризмах вибудовується своя парадигма знання й моралі. Чижевський передбачав такий розвиток досліджень, він був природою призначений саме до когнітивного погляду й підходу до науки. Невипадково навіть страшно було тим, хто спостерігав за Чижевським, скажімо так – когнітивістом, який не політизував науку: “він з однаковою відданістю й такою самою безсторонністю досліджує культурні явища з німців і словаків, чехів, українців, поляків і росіян, лужицьких сербів і болгарів, французів і сербів” [2, 190].

Інший мемуарист убачав у пам’яті Чижевського “дещо від комп’ютера, але це був мислячий комп’ютер, й найрафінованіша soft ware не могла б замінити програми, яку виконував він”. Чижевський залишався раціональним ученим, “тому що я, – як він казав, – розглядав логічну й математичну конструкцію як дану основу для будь-якої наукової роботи” [1, 200].

Ось така вражаюча багатовекторність та інтертекстуальність наукових та естетико-моральних зв’язків, їх дослідження Чижевським як інтуїтивне передчуття та передбачення нових річищ наукового дослідження – тобто когнітивації знайшла своє застосування у спостереженнях науковця над антропологією поетики Достоевського. І тут особливо показовими є паремії романної поетики як полісемантичні символи міждисциплінарних зв’язків.

Афоризми “Бісів” – антропоцентричні у широкому сенсі: в них проблеми буття, свободи, життя і смерті, натурфілософські мотиви, соціальні проблеми, економічні, історичні. Домінантне ядро кожного залежить від авторства

мовця. Ось афоризм Кирилова, який накладе на себе руки: “Вся Свобода буде тоді, коли стане все одне, жити чи не жити” (с. 93). Його ж альтернативний афоризм: “Людина смерті боїться, тому що життя любить” (автор-наратор-хронікер, с. 93). Кирилов загострює свою думку про смерть: “Кожен, хто хоче свободи, повинен сміти вбити себе” (с. 94).

Дослідник афоризмів Г. Норман зауважує, що як форма фіксації досвіду, афоризм існував завжди, але як літературна форма “зруйнувався у XIX столітті, і перетворився на “уламок думки”. Наші спостереження над авторськими афоризмами дають підстави говорити про афоризми як про фрейми, в яких можна прочитати відгомін різних думок, різних ідей, пов’язаних із різними науками. У багатьох із них зберігається афористична антиномія. Афоризм набирає, таким чином, статус символу з певною кількістю гетерогенної, багатоканальної інформації і таким чином стає об’єктом когніції.

У кожного авторського афоризму є, звичайно, свій романний автор, і афоризм в його устах – ключ до розуміння модальності, філософських і моральних істин, яких притримується автор. В афоризмах може бути момент діалогу, полемічності, якщо навіть реципієнт коливається у визначенні свого ставлення до особистості героя, то афоризм може сприяти витлумаченню кредо, отже і моральної вартості персонажа. Говорить мати Ставрогіна – Варвара Петрівна, зовнішній портрет якої ми вже наводили і який не сприяє виникненню симпатії до неї (кінське, довгасте, жовте обличчя): “Кожна анонімна обмова варта презирства вже й тому, що не підписана. Якщо ти розумієш не так, я тобі не заздрю” (с. 135). Тут – мораль людини, рецепт на віки вічні людині, яка вміє писати й читати. Це гірка, вистраждана філософія.

Афоризм Варвари Петрівни викликає багато асоціацій, має референційну спрямованість на різні об’єкти думки: мораль доби (діб!), соціальна зумовленість “анонімок”, рецепція їх суспільством, зло й наслідки його. Афоризми відіграють комунікативну функцію, автор афоризму апелює до адресату як носію адекватних норм моралі, знань законів людської поведінки, психіки. Афоризми вимовляють вибірково, враховуючи багато факторів. Це – ситуація відповідна/невідповідна, вік реципієнта або реципієнтів, доречність, співзвучність настрою, володіння необхідною інформацією тощо. Авторський афоризм не завжди має таку ж силу в діалозі, як літературний або фольклорний, який може ставати засобом інтенсивної інтеракції комунікативних сторін.

Іноді афоризми Достоевського народжуються

ВИКОРИСТАННЯ КОГНІТИВНОГО МЕТОДУ ТА АНТРОПОЛОГІЇ ПРИ АНАЛІЗІ ТВОРЧОСТІ Ф. ДОСТОЄВСЬКОГО

в тексті ніби спонтанно, неочікувано як необхідний коментар до ситуації, в якій домінує психологічний стан героя: "...Лебядкін міг би щось розголосити, не стільки через злість, тому що вийшов тоді дуже переляканий (а страх перед ворогом знищує і злобу до нього)..." (с. 167). Тут афоризм набирає сенсупологічного явища, психологічного закону, дію якого автор можливо спостерігав особисто. До речі, страх один з наскрізних мотивів у "Бісах" (почуття страху, перемагати страх у собі, тримати когось в страху тощо).

У багатьох афоризмах "Бісів" інтегруючим первнем є нігілізм, соціалістичні ідеї, приналежність до таємного угруповання і розчарування в ньому: "Трудно міняти богів" (с. 196), "Милостиня і в сучасному суспільстві повинна бути законом заборонена. У новому утворенні зовсім не буде бідних" (с. 264). На жахливо-відвертих пророцтвах щодо суспільства майбутнього будується цинічний афористичний монолог "Біса" Петра Верховинського: "...перше, що найбільш діє – це мундир. Нема нічого сильніше за мундир. Я спеціально вигадую чини й посади: у мене секретарі, секретні шпигуни, казначей, голови, регістратори, їх товариші – дуже подобається і прекрасно прижилося" (с. 298).

Мундир тут – не військова або цивільна уніформа, це – посада, ранг, втаємничення, псевдозначущість дорученої справи, це й символ, і емблема, і оцінка підлої діяльності Петра Верховинського. Художній бік афоризму в "Бісах" (не лише в цьому романі) – це доволі цікаве явище. В афоризмах того ж таки П. Верховинського бісівська ідея шигальовщини доведена до критичної ущільненості, а тавтологія сприяє саме граничній редукції, обігрується один корінь: "Необхідно лише необхідне". У цій стислості ціла програма: рабам лише те, що їм необхідно, без чого раб і не виживе (с. 323).

Висновки. Афоризми й численні фразеологізми оповідного характеру формуються з використанням мовних метафор. Їх читач навіть і не помічає, тобто не сприймає в них зернин перенесення, прихованого порівняння. Це лише засіб мови, а не поетична фігура. У Достоевського, як і в науковому лексиконі Д. Чижевського, метафора вислизнула зі сфери поезії. Мовна ж метафора дотична до різних предметів гуманітарного циклу. Мовна метафора відбиває конкретну ознаку і виконує комунікативну функцію, як і афоризм: "накинувся на цю ідею", "вона піднесла його до себе" (с. 337), "раптом обірвав" (мову), "тайна, яка може бути похована лише в труні", "у серці накупіло стільки" (с. 139). Мовні метафори здатні "висловлювати "стітку

подібність", яку однаково сприймають усі члени мовного колективу" [5, 60]. Нікому з мовців (з мовного колективу) мовна метафора не видається дивною незрозумілою, свіжою або банальною навіть, якщо вона народилась спонтанно: "Ви надто довго тягнете, нічого не зрозуміти", "У вас ніхто не забирає права вашого голосу..." (с. 305). Через те, що всі усе розуміють, втрачається тайна перетворення звичайного на художню образність. Всі вказані особливості функціонування афоризмів підкреслюють важливість антропологічного та когнітивного підходу до аналізу творів Ф. Достоевського.

1. Герхардт Д. Спогади про Д.І. Чижевського. // Д. Герхардт. / Славістика. Т.1. Дмитро Чижевський і світова славістика. Матеріали наукового семінару. – Дрогобич: Коло, 2003. – С. 195 – 210.

2. Данко О. (Нью Гевен, США). Проф. Дмитро І. Чижевський у нас і в чужих // О. Данко. / Славістика. Т.1. Дмитро Чижевський і світова славістика. Матеріали наукового семінару. – Дрогобич: Коло, 2003. – С. 189 – 194.

3. Достоевський Ф. Бесы. // Ф. Достоевський. Полное собрание сочинений: в 30-ти томах. – Л.: Наука, 1974. – Т. 11. – С. 58 – 308.

4. Кубрякова Е. Об установках когнитивной науки и актуальных проблем когнитивной лингвистики // Е. Кубрякова. / Известия АН, серия литературы и языка. – Т. 63, №3. – Май-июнь 2004. – С. 3 – 12.

5. Склярская Г.Н. Языковая метафора в словаре. Опыт системного описания // Г. Склярская. / Вопросы языкознания. – 1987. – №2. – С. 58 – 63.

6. Чижевський Д. Достоевський-психолог. // Д. Чижевський. Філософські твори у чотирьох томах. – К.: Смолоскип, 2003. – Т. 3. – С. 343 – 359.

Стаття надійшла до редакції 11.01.2010

a b c d a b c d a b

"А в серці тільки ти,
Єдиний мій, коханий рідний краю!"

Леся Українка
"Іфігенія в Тавриді", 1898

a b c d a b c d a b